

INFORMAČNÝ MATERIÁL

č. 10/2019

VEDENIE A FINANCOVANIE VOLEBNEJ KAMPANE V SPOLKOVEJ REPUBLIKE NEMECKO A V RAKÚSKU

Vypracoval/a: Mgr. Krisztina Csillag, Odbor Parlamentný inštitút
Supervízor: JUDr. Ľubomír Fajták, Odbor Parlamentný inštitút
Schválila: PhDr. Eva Maláčková, riaditeľka Odboru Parlamentný inštitút

August 2019

Materiál slúži výlučne pre poslancov Národnej rady SR a zamestnancov Kancelárie NR SR a nemôže v plnej miere nahrádzať právne, alebo odborné poradenstvo v danej oblasti. Údaje, použité v materiáli, sú aktuálne k dátumu jeho zverejnenia. Zverejňovanie materiálu je možné iba so súhlasom Parlamentného inštitútu a autora.

Anotácia

Materiál poskytuje stručný prehľad o základných podmienkach vedenia a financovania volebnej kampane v Nemecku a v Rakúsku. Prináša informácie o zákonných zdrojoch financovania, kontrolných mechanizmoch financovania kampane a sankciách v prípade nesplnenia podmienok.

Kľúčové slová

Volebná kampaň, politická strana, financovanie.

Spolková republika Nemecko

Právna úprava

Základnú podmienku vedenia kampane počas volieb, ktorá sa vo všeobecnosti týka aj podmienok financovania politických strán upravuje Základný zákon Spolkovej republiky Nemecko (ďalej len Ústava) vo svojom článku 21 nasledovne: „(...) strany musia viesť verejné účtovníctvo o pôvode a používaní svojich prostriedkov, ako aj o svojom majetku“. Princíp transparentnosti je zároveň doplnený v § 21 Ústavy o princípe rovnosti politických strán, ktorý je bližšie definovaný v § 5 Zákona o politických stranách. Na spolkovej úrovni upravuje priebeh volieb *Volebný zákon* z roku 1993.

Zákonné zdroje financovania

Financovanie politických strán bližšie upravuje *Zákon o politických stranách* (*Parteiengesetz*, „PartG“) z roku 1967 v znení neskorších predpisov, ktorý politickým stranám po splnení podmienok udeľuje vedľa súkromného financovania právo na financovanie z verejných zdrojov. Podľa súčasnej podoby tohto zákona stojí systém financovania strán na troch pilieroch: štátne spolufinancovanie, členské príspevky a súkromné dary. Financovanie politických strán v Nemecku je nastavené tak, aby politické strany boli motivované získavať financie aj z iných zdrojov, nielen zo štátneho rozpočtu. Strany musia využívať aj vlastné sily na získavanie finančných prostriedkov, a to predovšetkým vo forme členských príspevkov a darov od fyzických a právnických osôb. Zákon o politických stranách zavádza okrem absolútneho stropu štátnych príspevkov¹ aj tzv. „relatívny limit“, ktorý stanovuje, že dotácie štátu nesmú byť vyššie ako príjem strán zo súkromných zdrojov (§ 18 ods. 5 PartG).

Výdavky politických strán – financovanie volebnej kampane

Kým *Zákon o politických stranách* podrobne upravuje základné podmienky financovania strán z verejných a súkromných zdrojov, na výdavky politických strán počas volebnej kampane sa nevzťahujú žiadne konkrétne zákonné ustanovenia. Podmienky vedenia a financovania volebnej kampane si môžu politické strany upraviť aj vo svojich stanovách.² Zákon o politických stranách však taxatívne vymenováva, čo je potrebné v rámci účtovnej správy za kalendárny rok uviesť medzi výdavky strany. Výdavky na volebnú kampaň ako samostatná položka musí byť v rámci § 27 ods. 5 Zákona o politických stranách v účtovnej správe uvedená rámci kapitoly „prevádzkové náklady“. Zákon však bližšie neuvádza, ktoré prostriedky musí kandidujúci subjekt uviesť v rámci položky „výdavky na volebnú kampaň“. Legislatíva neupravuje hornú hranicu nákladov na volebnú kampaň, politické strany tiež nie sú povinné podľa zákona zriaďovať transparentné účty počas volebnej kampane. Legislatívny rámec na kontrolu príjmov a výdavkov strany predstavuje článok 21 ústavy (pozri vyššie). Kontrole financovania strán a sankciám za nespĺnenie zákonných podmienok sa venuje Zákon o politických stranách v §§23-31. Strany sú povinné viesť štandardné účtovníctvo

¹ V súčasnosti je určený strop v hodnote 133 mil. EUR.

² Pozri napr. stanovby politickej strany Die Linke (čl. 21 ods. 3(e), čl. 26). [online]. [cit. 2019-04-15] Dostupné online na: <https://en.die-linke.de/fileadmin/download/english_pages/the_left_federal_statutes_dresden_2013.pdf>.

s ohľadom na svoje príjmy, výdavky a majetok. Ku koncu každého kalendárneho roku strany vypracujú účtovnú správu, ktorá je verejná a pred odovzdaním predsedovi Spolkového snemu podlieha prieskumu nezávislého audítora.

Vedenie volebnej kampane

Bližšie podmienky vedenia volebnej kampane nie sú na spolkovej úrovni upravované – v zásade si ich určuje každá spolková krajina osobitne. Legislatíva tiež neupravuje postavenie tretích strán, či nezávislých kandidátov vo volebnej kampani. Okrem iného nie je v judikatúre ani v právnej literatúre konsenzus ohľadom dĺžky volebnej kampane.

Vysielací čas

Politické strany kandidujúce v parlamentných voľbách majú na základe princípu rovnosti a proporcionality právo na bezplatné odvysielanie politickej reklamy vo verejnoprávnej televízii a v rozhlase. Súkromný vysielateľ si účtuje za odvysielanie politickej reklamy len vlastné náklady. Vysielanie politickej reklamy nie je povolené mimo volebnej kampane.³

Sociálne médiá a kontrola finančných prostriedkov v online priestore

V súvislosti so šírením nenávistných prejavov na internete bol prijatý *Zákon o presadzovaní práva na sociálnych sieťach* (*Gesetz zur Verbesserung der Rechtsdurchsetzung in sozialen Netzwerken, NetzDG*), v rámci ktorého sociálne siete s viac ako dvoma miliónmi používateľov sú povinné najneskôr do 24 hodín po nahlásení odstrániť „evidentne nelegálny“ obsah. Obsah kvalifikovaný na odstránenie musí podľa tohto zákona spadať do jednej z 22 trestnoprávných noriem nemeckého trestného zákona, ku ktorým patrí aj „hanobenie a ohováranie verejne činných osôb“, ktoré sa trestá odňatím slobody na 6 mesiacov až 5 rokov (§188 StGB).⁴

Čo sa týka kontroly finančných prostriedkov v online priestore, na spolkovej úrovni neexistujú konkrétne opatrenia v snahe sprehľadniť a regulovať platenú politickú reklamu na sociálnych sieťach.

Prieskumy verejnej mienky

Vykonávanie prieskumov verejnej mienky je chránené slobodným prístupom k informáciám a slobodou prejavu. Napriek svojmu nezanedbateľnému vplyvu na volebné správanie voličov sa vykonávanie prieskumov verejnej mienky a zverejnenie výsledkov prieskumu tesne pred začiatkom volieb nepovažuje za porušenie princípu slobodnej a rovnej voľby, ktorá je zakotvená v Ústave pod článkom 38(1). Výsledky prieskumov verejnej mienky sa však nesmú zverejňovať v deň volieb až do 18:00 hod (§ 32(2) Volebného zákona). Porušenie ustanovenia sa považuje za správny delikt, za ktorý sa ukladá pokuta vo výške od 50 – 50.000 EUR (§ 49a ods. 1 Volebného zákona). Ak je priestupok kvalifikovaný ako vážne porušenie princípu slobodných a rovných volieb, môže viesť až k prieskumu volebného procesu podľa článku 41

³ European Centre for parliamentary research and documentation. *Political advertising outside of the electoral campaign*. ECPRD request no. 2730. [online]. [cit. 2019-04-15] Dostupné online na: <<https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/private/request-details/208642>>.

⁴ Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz: *Strafgesetzbuch*. [online]. [cit. 2019-04-15] Dostupné online na: <<https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/BJNR001270871.html>>.

Ústavy.⁵ Nemecká legislatíva neupravuje vykazovanie nákladov kandidujúceho subjektu na vykonanie predvolebných prieskumov verejnej mienky.

Kontrola

Nakoľko nemecká legislatíva špecificky neupravuje podmienky vedenia a financovania volebnej kampane, politické strany dokladujú svoje príjmy a výdavky jedine prostredníctvom účtovnej správy. Podľa § 23 Zákona o politických stranách sú strany na konci každého roku povinné uverejniť účtovnú správu o pôvode a použití finančných zdrojov, ako aj o nakladaní so stranickým majetkom. Audit musí vykonať nezávislý audítor alebo audítorská spoločnosť. Správa sa odosiela spolu s príslušným stanoviskom audítora predsedovi Spolkového snemu.

Orgány kontroly

Predseda Spolkového snemu kontroluje, či účtovné správy politických strán spĺňajú formálne požiadavky. Ak má predseda Spolkového snemu konkrétny dôkaz, že údaje v účtovnej správe nie sú správne, poskytne dotknutej strane možnosť vyjadriť sa, resp. požiada o potvrdenie správnosti údajov audítora, ktorý audit vykonal. V prípade, že strana nedokáže vyvrátiť dôkaz o nepresnosti údajov, predseda po dohode s dotknutou stranou poverí audítora podľa vlastného výberu, aby skontroloval účtovnú správu (§ 23a PartG).

Predseda Spolkového snemu každé dva roky prezentuje správu o stave financovania politických strán na plenárnom zasadnutí snemu, táto správa je následne zverejnená vo forme parlamentnej tlače (§ 23 ods. 4 PartG). Spolková volebná komisia nevykonáva kontrolu financovania a vedenia volebnej kampane. Jej kompetencie sa týkajú predovšetkým dohliadania na riadnu organizáciu a priebeh volieb.⁶

Sankcie

V prípade porušenia ustanovení Zákona o politických stranách hrozí stranám vo všeobecnosti peňažná pokuta, týka sa predovšetkým prípadov ako nesprávne vykazovanie v účtovnej správe, uvedenie nesprávnych údajov, či porušenie povinnosti nahlásenia darov. K trestu prichádza v prípade, že ak sú príspevky od fyzických alebo právnických osôb získané protiprávne, prípadne ak nie sú zverejnené v súlade s platnou legislatívou. V takom prípade strana stráca nárok na štátne príspevky vo výške dvojnásobku podvodne získaných alebo zatajených finančných prostriedkov.

Nemecká legislatíva predpokladá trestnoprávne postihy za trestný čin podvodu osobami vykonávajúcimi verejnú funkciu podľa § 263 odsek 3(4), či za trestný čin sprenevery a zneužitia dôvery podľa § 266 Trestného poriadku. Páchatel'ovi však musí byť jasne preukázaný úmysel.

⁵ European Centre for Parliamentary Research and Documentation. Regulations concerning opinion polls on support for political parties and electoral results. ECPRD request no. 3584. [online]. [cit. 2019-04-15]. Dostupné online na: < <https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/private/request-details/299647>>.

⁶ The Federal Returning Officer. The Federal Returning Officer and his responsibilities. [online]. [cit. 2019-04-15]. Dostupné online na: < <https://www.bundeswahlleiter.de/en/ueber-uns/aufgaben.html>>.

Rakúsko

Právna úprava

Základný rámec pre výkon volieb poskytuje Ústava Rakúska (ďalej len „Ústava“) v článku 26. Na spolkovvej úrovni je vedenie a financovanie volebnej kampane upravené v *Spolkovom zákone o financovaní politických strán (Parteiengesetz, „PartG“)* z roku 2012, ktorý okrem iného upravuje aj pravidlá financovania zo súkromných a verejných zdrojov. Financovanie strán zo štátneho rozpočtu upravuje osobitný *Spolkový zákon o podpore politických strán zo strany spolku (PartFörG)*. Okrem priamych dotácií pre politické strany štát financuje aj činnosť poslaneckých klubov, ktorá je regulovaná osobitným zákonom (KlubFG) a činnosť vzdelávacích politických akadémií (PubFG). Financovanie politických strán je upravené aj v legislatívach jednotlivých spolkových krajín.

Zákonné zdroje financovania

V Rakúsku je systém financovania politických strán založený štandardne na príspevkoch z verejných a súkromných zdrojov. *Spolkový zákon o financovaní politických strán* je špecifický okrem iného aj v tom, že definuje sponzoring ako jeden zo súkromných zdrojov financovania straníckych subjektov. Ako sponzoring sú v zákone definované akékoľvek platby, vecné dávky, alebo činnosti fyzickej alebo právnickej osoby poskytnuté kandidujúcej politickej strane s cieľom spropagovať meno, aktivity, služby a činnosti fyzickej alebo právnickej osoby, ktorá sponzoring poskytuje. Pokiaľ v kalendárnom roku presiahne hodnota sponzoringu sumu 12.000 EUR, musí politická strana v prílohe svojej ročnej správy o hospodárení uviesť meno a adresu sponzora (§ 2 ods. 6 PartG). Okrem sponzoringu pozná legislatíva aj tzv. „inzerát“ (*Inserat*). Pod týmto pojmom sa rozumie finančná alebo naturálna platba za uverejnenie správy v médiu, ktorého vlastníkom je politická strana. Pokiaľ hodnota inzerátu presiahne sumu 3.500 EUR, politická strana zverejní meno a adresu inzerenta vo svojej ročnej správe (§ 2 ods. 7 PartG).

Výdavky politických strán - financovanie volebnej kampane

Finančná stránka volebnej kampane je regulovaná *Spolkovým zákonom o financovaní politických strán*. Zákon vo svojom § 4 vymedzuje, že každá politická strana kandidujúca vo voľbách do zastupiteľského zboru môže vynaložiť na kampaň maximálne 7 mil. EUR od stanoveného termínu až do dňa uskutočnenia volieb. Ak je ten istý zoznam kandidátov podporovaný dvoma alebo viacerými politickými stranami, maximálne výdavky na kampaň nesmú presiahnuť súčet maximálnych možných výdavkov. Zákon taxatívne vymenúva výdavky na volebnú kampaň nasledovne:

- 1) outdoor reklama, predovšetkým plagáty a billboardy,
- 2) hromadná pošta, letáky,
- 3) brožúry,
- 4) darčekové predmety,
- 5) reklama v tlačených médiách, v televízií a v rozhlase,
- 6) reklamné spoty v kinách,
- 7) celkové náklady médií vlastnených politickou stranou

- 8) výdavky na online inzerciu,
- 9) výdavky na komunikáciu, PR,
- 10) dodatočné personálne výdavky,
- 11) výdavky poskytnuté kandidátom,
- 12) výdavky pre fyzické osoby a skupiny osôb podporujúcich kandidáta.

Vedenie volebnej kampane

Bližšie podmienky vedenia volebnej kampane nie sú na spolkovej úrovni upravované. Spolkový zákon o politických stranách okrem iného definuje tzv. „*ideologicky spriaznené organizácie*“. Ide o organizáciu s vlastnou právnou subjektivitou, existujúcej oddelene od politickej strany, ktoré ale túto stranu zreteľne podporujú, prípadne sa podieľajú na jej činnosti, napríklad prítomnosťou svojich členov v straníckom vedení alebo iných grémiách strany. V legislatíve sa okrem termínu politická strana stretne aj s výrazom „*volebná strana*“. Volebnou stranou je subjekt uchádzajúci sa o priazeň voličov vo voľbách, a to bez ohľadu na to, či ho tvoria kandidáti jednej politickej strany alebo viacerých. Jej existencia sa spravidla prejavuje predložením kandidátskej listiny vo voľbách, na ktorej je uvedený názov volebného subjektu.

Vysielací čas

Na federálnej úrovni legislatíva okrem definovania inzercie neupravuje podmienky vysielacieho času pre kandidujúce politické strany. Všeobecný rámec predstavuje § 4 *Federálneho zákona o rakúskej spoločnosti pre vysielanie*, podľa ktorého musia verejnoprávna televízia a rozhlas zostať nestranné a dodržiavať zásadu objektivity.

Prieskumy verejnej mienky

Moratórium platí len v deň volieb a to len priestoroch, kde sa vykonáva voľba a v ich okruhu, ktorý si určia kompetentné authority. To znamená, že zverejňovanie výsledkov prieskumov verejnej mienky je možné aj v samotný deň volieb.

Sociálne médiá a kontrola finančných prostriedkov v online priestore

Čo sa týka kontroly finančných prostriedkov v online priestore, zákon definuje ako jednu z položiek výdavkov na volebnú kampaň náklady na online recenziu, avšak neobsahuje konkrétne mechanizmy, ktorých cieľom by bolo na spolkovej úrovni sprehľadniť a regulovať platenú politickú reklamu na sociálnych sieťach.⁷

⁷ V Rakúsku však existuje iniciatíva NETPEACE Greenpeace pod názvom „*Pakt spravodlivosti a transparentnosti pre sociálne médiá*“, ktorý podpísali už viaceré rakúske politické strany. Strany, ktoré pakt podpísali sa zaväzujú, že budú podrobne zverejňovať náklady kampane v online priestore. Pozri: *Netpeace Parteiencheck: so Stehen die Parteien zur Netzpolitik*. [online].[cit. 2019-04-15]. Dostupné online na: <https://www.netpeace.eu/netpeace-parteiencheck-netzpolitik/#die-gruenen>>.

Kontrola

Napriek tomu, že legislatíva stanovuje strop výdavkov na financovanie volebnej kampane, politické strany nevykazujú svoje náklady na volebnú kampaň po vykonaní volieb. Podľa Spolkového zákona o financovaní politických strán musí stranický subjekt, bez ohľadu na to, či získal od štátu podporu alebo nie k svojim príjmom a výdavkom každý rok zverejniť správu o hospodárení skontrolovanú a podpísanú dvomi nezávislými audítormi. Nezávislých audítorov volí na 5 rokov na návrh politických strán Účtovnícky dvor (§ 5 ods. 2 PartG). V súvislosti s vedením a financovaním kampane dokladá politická strana do správy o hospodárení v osobitnej časti vyhlásenie, že neprekročila strop výdavkov, a to bez ďalších podporných dokumentov. Politické strany nie sú povinné podľa zákona zriaďovať transparentné účty počas volebnej kampane.

Orgány kontroly

Správa o hospodárení podlieha kontrole Účtovníckeho dvoru. Účtovnícky dvor overuje správnosť správy o hospodárení politických strán. Ak Účtovnícky dvor zistí nezrovnalosti v správe, môže požiadať politickú stranu o vyjadrenie. Pokiaľ sú v správe uvedené nesprávne, alebo neúplné informácie, poskytne politickej strane možnosť vyjadriť sa v primeranej lehote. Účtovnícky dvor môže tiež požiadať o potvrdenie správnosti audítora, ktorý audit vykonal. V prípade, že politická strana nedokáže nezrovnalosti v správe vyvrátiť, Účtovnícky dvor poverí audítora zo zoznamu predloženého Komorou účtovníkov a daňových poradcov, ktorý má právo nahliadnuť do dokumentov na vykonanie auditu (§ 10 ods. 1-5 PartG)

Na dosiahnutie čo najväčšej transparentnosti a nezávislosti pri udeľovaní pokút za porušenie predpisov vedenia hospodárenia strany sa podľa Spolkového zákona o financovaní politických strán zriaďuje nezávislý Senát transparentnosti. Členovia tohto senátu sú vo výkone svojich funkcií nezávislí a nie sú viazaní žiadnymi príkazmi. Senát je zriadený pri úrade spolkového kancelára, jeho členovia sú menovaní spolkovým prezidentom na návrh spolkovej vlády. Pozostáva z troch členov a troch náhradníkov (§ 11 PartG).

Spolková volebná komisia nevykonáva kontrolu financovania a vedenia volebnej kampane. Jej kompetencie sa týkajú predovšetkým dohliadania na riadnu organizáciu a priebeh volieb.

Sankcie

Peňažná pokuta vo výške 10% presiahnutej sumy sa vymeria strane, ktorá presiahla maximálny strop 7 mil. EUR na financovanie volebnej kampane o 25%. V prípade, že politická strana počas kampane presiahla uvedený strop o viac ako 25%, peňažná pokuta sa navyšuje o 20% z presiahnutej sumy (§ 10 ods. 8 PartG)

Pokiaľ sú v správe uvedené nesprávne alebo neúplné informácie a politická strana, resp. audítor poverený Účtovníckym dvorom nedokázal opraviť alebo doplniť chýbajúce informácie alebo sa politická strana nedokázala včas vyjadriť v primeranej lehote na vyzvanie Účtovníckeho dvora, je politická strana povinná uhradiť peňažnú pokutu v hodnote do 30.000 EUR, pri závažnejších priestupkoch až do 100.000 EUR. (§ 10 ods. 6 PartG).

Záver (*stručné zhrnutie*)

V predloženej štúdií sme analyzovali účinnú legislatívu Spolkovej republiky Nemecko a Rakúska týkajúcu sa podmienok vedenia a financovania volebnej kampane v kontexte parlamentných volieb na spolkovej úrovni.

Zistili sme, že financovanie volebnej kampane nemožno skúmať mimo bližšej analýzy zákonných zdrojov financovania politických strán, nakoľko uvedené krajiny nielenže nemajú špecifický zákon, ktorý by upravoval podmienky vedenia a financovania volebnej kampane, ale kandidujúce subjekty tiež nemusia po skončení volieb vyhotoviť záverečnú správu o nákladoch na volebnú kampaň. Svoje príjmy a výdavky musia subjekty vydokladovať každý kalendárny rok v rámci správy o hospodárení strany. Prvotnými orgánmi kontroly správ sú v oboch krajinách nezávislí audítori. V ďalšom stupni preberá kompetencie kontrolného orgánu v Nemecku predseda Spolkového snemu a v Rakúsku Účtovnícky dvor. Za porušenie zákonných ustanovení hrozia kandidujúcim subjektom vo všeobecnosti finančné sankcie, ani jedna z krajín nesankcionuje porušenie zákona odňatím funkcie získanej vo voľbách. Nemecká legislatíva predpokladá i trestnoprávne postihy.

Spolkové volebné komisie v oboch krajinách vykonávajú kontrolu len v kontexte riadneho výkonu volieb.

Čo sa týka samotného vedenia volebnej kampane, na rozdiel od Nemecka, ktoré v účinnej legislatíve na spolkovej úrovni neupravuje postavenie tretích strán, či nezávislých kandidátov vo volebnej kampani, rakúsky Zákon o politických stranách definuje tzv. „*ideologicky spriaznené organizácie*“, ktoré sa podieľajú na rozhodovaní politickej strany.

V súvislosti s kontrolou online kampane, ani jedna z uvedených krajín neupravuje konkrétne mechanizmy, ktorých cieľom by bolo na spolkovej úrovni sprehľadniť a regulovať platenú politickú reklamu na sociálnych sieťach.

Zoznam použitých zdrojov

Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz: Strafgesetzbuch. [online]. [cit. 2019-04-15] Dostupné online na: <<https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/BJNR001270871.html>>.

Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Parteiengesetz 2012. [online]. [cit. 2019-04-10]. Dostupné online: <<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20007889>>.

Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Parteien-Förderungsgesetz 2012. [online]. [cit. 2019-04-10]. Dostupné online: <<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20007891>>.

Gesetz über die politischen Parteien. [online]. [cit. 2019-04-10]. Dostupné online: <<https://www.gesetze-im-internet.de/partg/>>.

European Centre for parliamentary research and documentation. Political advertising outside of the electoral campaign. ECPRD request no. 2730. [online]. [cit. 2019-04-15] Dostupné online na: <<https://ecprd.secure.europarl.europa.eu/ecprd/private/request-details/208642>>.

Federal Republic of Germany Elections To The Federal Parliament (Bundestag) 24 September 2017. OSCE/ODIHR Election Expert Team Final Report. [online]. [cit. 2019-04-15]. Dostupné online na: <<https://www.osce.org/odihr/elections/germany/358936?download=true>>.

State funding of political parties in Germany. German Bundestag. [online]. [cit. 2019-04-10]. Dostupné online: <https://www.bundestag.de/resource/blob/189744/554b4eaa7746b48ef31612792a9cf461/party_funding_05-data.pdf>.

ŠTEFANČÍK, R. *Financovanie politických strán na príklade Nemecka, Rakúska a Švajčiarska. Výzva pre Slovensko?* Praha: Machiavelli Press, 2017. 205 s. ISBN 978-80-88147-05-3.